

כל הפחדים כולם – קריאה מחודשת בהגדה של פסח

מאת דב אלבוים

כבכל שנה, מיד עם סיומו של חג הפורים, גם השנה חשתי את אותו רטט פנימי של חוסר שקט לקראת חג הפסח ההולך וקר. איני יודע אם הדבר נובע מהתנייה עמוקה שמקורה בילדות או אולי מקונפליקט מאוחר ובוגר, אבל זוהי הסיבה לכך שגם השנה הבטחתי לעצמי ולמשפחתי שהפעם נחגוג את ליל הסדר בצורה שונה מבעבר – לא עוד ארוחות משפחתיות עמוסות אורחים בשולחנות צפופים שחוברו להם יחדיו בעל כורחם, לא עוד קריאה סתמית וחפוזה של ההגדה של פסח. לא עוד. השנה נהפוך את ליל הסדר ואת חג הפסח בכלל לחגיגה של חירות ושל בחירה, נכנס את חברינו הטובים, נקבע נוסח חדש של קריאה מהמקורות שיגרמו לכולנו לצאת מהנוהג חסר הפשר של אבותינו; נקיים שיחות נפש עמוקות ואמיתיות על משמעות החירות עבורנו, על מסגרות העבדות שבתוכנו, ונחגוג באוירה אביבית של צמיחה מתחדשת של הגוף והרוח.

כמה מחברי אף הביעו רצון להשתתף איתי בליל-סדר מסוג זה והציעו שהוא ייערך במדבר. כמובן שמשימת הכנת פרקי התוכן לערב מוטלת על כתפי, והתחלתי בעיון נמרץ בהגדה של פסח. אבל עם תחילת הקריאה בתוכן ההגדה נעצרתי וזכרוני החל להחזיר אותי עד מהרה אל אירת הימים העוטפים את ליל הסדר עצמו ואל המנהגים הסובבים את חג הפסח, שבהכנות להם היתה עסוקה אימי החל מצאת חג הפורים ועד יום יד' בניסן. בזכרוני העמומים, אולי משום שבילדותי נותחתי פעמיים בבית-חולים, כל התקופה המקדימה את חג הפסח טבועה בהכנות לקראת פעולה כירורגית מורכבת ומסוכנת. הסטריליזציה, הנקיון אחוז הטירוף של כל חלקי הבית בזה אחר זה. כאשר כל חדר וארון שנוקה כבר על ידי אימי ואחיותי היה גורר אחריו את העונש של החלפת בגדים לפני הכניסה לתוכו, שמא יתגנב פירור חמץ מקפלי חולצתי לתוך סדקי מרצפותיו. האיזורים שנוקו הפכו עבורנו לאזור סגור ומסוגר שאין יוצא ובא אליו ללא ביקורת ובדיקה. ואי אפשר שלא אזכיר את המריבות והחיכוכים שנגרמו כתוצאה מכך, והמזכירים לי את העצבנות שלקראת אותו ניתוח מורכב העתיד להתרגש עלינו בעוד כך וכך ימים. לוח השנה הילך אימים על אימי, בטוחה תמיד שלא תספיק לנקות כראוי את כל הבית, להגעיל את כלי החמץ כראוי ולבשל לקראת החג, גם אם נשאר עוד שבוע ימים לפחות.

אווירת חדר הניתוחים התעצמה כמובן עם התקדש ערב החג - בבדיקת החמץ ובליקוט פירורי הלחם שהיטמנו בפינת הבית בתוך עטיפות אטומות, כמו גם בטקס שריפת החמץ בבוקר שלמחרת. בערב ליל הסדר עצמו, אבי ואחי הגדולים היו לובשים את ה'קיסל', אותו חלוק מנתחים לבן, כפי שנהוג גם בימים הנוראים: ראש השנה ויום הכיפורים. ואז היה מתחיל הניתוח עצמו - קריאת ההגדה.

העצבנות ששרתה עלי מזכרונות אלה החמירה כאשר פניתי לבחון את תוכן ההגדה של פסח עצמה. כמי שהוסרה רטייה מעל עיניו, אני מגלה כי מדובר באחד הטקסטים הקשים והמבעיתים ביותר שנוצרו במסורת היהודית כחלק מחובות הקריאה ההלכתיות. ערב שאמור היה להיות חגיגה של חירות וחופש מקובע כמעט כולו בטקסט המקרין אוריה קטנונית, ילדותית, מלאה בסיפורים של רדיפות וצרות. אוירת הקטנות מזדקרת לכל עין במדרשים מופרכים על לבן הארמי שביקש לחסל את יעקב אבינו וכל משפחתו, עובר במדרשים על אכזריותו של פרעה וכלה בכך ש"בכל דור ודור קמים עלינו לכולתינו". בין לבין, משורבבות אמירות נקמניות ילדותיות למדי, למשל התפלפלות של חכמי התלמוד בדבר הכמות המדוייקת של המכות שהנחית הקדוש ברוך הוא על המצרים – עשר, חמישים, מאתיים חמישים, וכן הלאה. ועוד לא התחלתי עדיין להתמודד עם המשפט הקשה "שפוך חמתך על הגויים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו". מהר מאוד אני מגלה שהחלק המרכזי של ההגדה, מעבר לפרקי ההלל (שלא חוברו במיוחד עבור ההגדה של פסח), הוא קשה, מלא שנאה, נקמה ורוע. גם הפיוטים המסורתיים שאינם חלק מהותי ממנה וחוברו בדורות מאוחרים יותר, מעוררים פחד ונוטפי דם. אינני יכול אפילו למנות את מספר ביעותי הלילה שנגרמו לי בעטיו של פיוט "חד גדיא" בכל שנות ילדותי - דמותו של השוחט ומלאך המוות מתנשאים מעל מיטתי. אפילו הקדוש ברוך הוא ש"שוחט למלאך המוות", לא הצליח להרגיע אותי.

גם אם אולי אסכים לקבל את ההנחה כי חכמי התלמוד שחיברו את ההגדה התכוונו באופן מודע להפחיד ולזעזע את ילדי כל הדורות כדי שלא ישכחו אותה לעולם, עדיין לא ברור לי מדוע בחרו יוצרי ההגדה, חכמי התלמוד בפתח המאה השנייה לספירה, בטקסטים בעלי רמה ספרותית

ירודה כל כך. מכל אוצרות המקרא, האגדה והמדרש היפהפיים שהיו בידם, מדוע בחרו דווקא במדרשים התמוהים והעלובים האלו? אין ספק כי מי שהספרות המדרשית זרה לו והוא נתקל בה רק כאשר הוא קורא את ההגדה פעם אחת בשנה, לא מתרשם כלל מההתפלפלות של רבי אלעזר בן עזריה הטוען שהוא "כבן שבעים שנה ולא זכה שתאמר יציאת מצריים בלילות, עד שדרשה בן-זומא [...]". אינני מכיר מי מחברי שלאחר ליל סדר כזה יאחז בו חשק עז לקרוא מדרשים נוספים דוגמת המדרש בהגדה על מספר המכות המופלג שספגו המצרים.

למשך כמה ימים כבר החלטתי ביני לבין עצמי למצוא מקורות ספרותיים חלופיים לקריאה בליל הסדר במקום ההגדה המסורתית לפסח. אלא שפעולה מסוג זה, הנוגעת בלב ליבו של ערב הזכרון המשמעותי ביותר במסורת היהודית, הפחידה אותי. היא לא יכולה להיעשות בקלות ראש. הנושא ראוי לבדיקה יסודית יותר שאיננה נגועה באופנה של השלכת מנהגים מושרשים ממסורת ישראל, רק בגלל תחושה שמדובר במנהג או בטקסט שעבר עליו הכלח. לשם בדיקה זו ניסיתי קודם כל לבודד את אחד מהטקסטים היסודיים של ההגדה, אחד מהקטעים הראשונים בסדר הקריאה שאיננו נחשב לטעון במיוחד - דווקא מדרש תמים, שיש בו תחושה הצהרתית מסויימת, כאילו חכמי התלמוד מנסים להעניק באמצעות מדרש זה הקשר היסטורי-חברתי רחב לתוכן ההגדה.

אני מתכוון לקטע מההגדה של פסח המופיע מיד לאחר שהסתיימו כל חובות האמירה שמוזכרות במקרא: הציון שאכילת המצות היא זכר ללחם העוני שאכלו בני ישראל ביציאתם מצרים ("הא לחמא עניא"), וארבעת הקושיות של הילדים, שמטרתם לספר להם את מעשה יציאת מצרים ("והגדת לבנך"). מיד לאחר אזכורם של קטעים אלו מופיע דיונם של חכמים בשאלה על אזכור יציאת מצרים בשעות הלילה: "מַעֲשֵׂה בְּרַבִּי אֱלִיעֶזֶר וְרַבִּי יְהוֹשֻׁעַ וְרַבִּי אֶלְעָזָר בֶּן עֶזְרִיָּה וְרַבִּי עֲקִיבָא וְרַבִּי טַרְפוֹן שֶׁהָיוּ מְסַבִּין בְּבֵנֵי בְּרַק וְהָיוּ מְסַפְּרִים בִּיציאת מצרים כָּל אוֹתוֹ הַלַּיְלָה, עַד שֶׁבָּאוּ תַלְמֵידֵיהֶם וְאָמְרוּ לָהֶם רַבּוֹתֵינוּ הֵגִיעַ זְמַן קְרִיאַת שְׁמַע שֶׁל שַׁחֲרִית."¹

¹ מתוך ה'הגדה של פסח'.

במבט ראשון, מסופר כאן מעשה סתמי על גדולי חכמי המשנה, שעסקו בסיפור יציאת מצרים כל הלילה עד שלא שמו לב לשחר שכבר עלה. אולם ההמשך מבהיר מיד שלא מדובר באירוע של מה בכך, אלא בפעולה שהיתה נתונה במחלוקת קשה בין חכמי התקופה: "אמר רבי אלעזר בן עזריה הרי אני פּוֹן שְׁבַעִים שָׁנָה וְלֹא זָכִיתִי שְׁתַּאֲמֵר יְצִיאַת מִצְרַיִם בְּלֵילוֹת עַד שְׁדַרְשָׁה בֶן זֹמָא, שְׁנַאֲמַר, "לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ" - "יְמֵי חַיֶּיךָ", הַיָּמִים, 'כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ' - הַלֵּילוֹת. וְחַכְמִים אוֹמְרִים 'יְמֵי חַיֶּיךָ', הָעוֹלָם הַזֶּה. 'כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ' לְהֵבִיא לְיָמוֹת הַמְּשִׁיחַ." ²

מקורו של הדיון המופיע בקטע האחרון, כך אני מגלה, לקוח ממסכת ברכות שבמשנה. חכמי המשנה חלוקים ביניהם לגבי איזכור סיפור יציאת מצרים בקריאת-שמע של תפילת ערבית בכל ערב, מחלוקת שנפסקה בה ההלכה על פי דעתו של בן זומא, בניגוד לדעת רוב החכמים. כל פרשניה המאוחרים של המשנה פירשו מחלוקת זו כעוסקת בשאלה, האם יש להזכיר בלילה, בעת תפילת ערבית, את הפרשה האחרונה שבקריאת-שמע העוסקת בלבישת ציצית כזכר ליציאת מצרים. זאת לאור העובדה שבפרשה זו נאמרים לגבי מצוות לבישת הציצית המילים " וּרְאִיתֶם א' תו" ³. והרי בחשכת הלילה לכאורה אי אפשר להביט בציצית!?

אלא שהציטוט של מחלוקת זו בתוך ההגדה של פסח עורר בי תמיהה גדולה – מהו הקשר של דיון זה לליל הסדר עצמו? אם מדובר בשאלה הלכתית מצומצמת הנוגעת לתפילת ערבית, הרי שאין בה שום מובן לגבי ליל הסדר, ובוודאי שהיא לא היתה אמורה להפוך לאמירה המכוננת של ההגדה של פסח.

בין מים למים: המסע בעקבות בן זומא

לשם הבנת ההצהרה המוזרה הזו שנקבעה בתחילת ההגדה של פסח, אני יוצא למסע בעקבות דמותו של בן-זומא. אני מקווה לברר מה מיוחד כל כך באישיותו ומהו מקור הסמכות הגדולה

² 'הגדה של פסח', על פי מסכת ברכות, א.ה.
³ במדבר טו, לט

שהיתה לו בעניין איזכור יציאת מצרים בלילות. מדוע הנשיא, רבי אלעזר בן עזריה, מקבל את עמדתו למרות דעתם החלוקה של רוב החכמים? תקוותי נעוצה בכך שעיון במקורות נוספים על דמותו החידתית של בן-זומא תפענח את פשר הופעת המדרש הזה כבסיס למנהגי הקריאה של ליל הסדר וההגדה של פסח כולה.

לאחר לימוד ממושך במקורות התלמודיים העוסקים בדבריו של בן-זומא בהקשרים רבים אחרים, אני מגלה דמות שלא הייתי מודע לה כלל. זהו איש שחיפש בלי הרף את אלוהים גם כשהמציאות חרבה מסביבו; חכם שלא הסתפק מעולם ב'פתרונות אצבע' קלים לכאבי הקיום, ובעקבות כך גם 'יצא מדעתו'.

זכרוני העלה לפני את אחת האגדות התלמודיות הידועות ביותר, בה מוזכר בן-זומא, הלא היא אגדת 'ארבעה שנכנסו לפרדס' [בבלי, חגיגה, יד ע"א]. בן זומא היה אחד מאותם ארבעה חברים שנכנסו אל המסע המיסטי המיוחד הזה וגורלו של כל אחד מהם ביציאה ממנו היה שונה: רבי עקיבא, שנכנס בשלום ויצא בשלום; אחר- אלישע בן אבויה, קיצץ בנטיעות; בן עזאי מת; בן זומא, "הציץ ונפגע". במהלך הדורות נוצרו פרשנויות רבות על אגדה זו העוסקת ללא ספק במסעם המיסטי של ארבע מגיבוריה החשובים של הספרות התלמודית. לפי ניתוחי המחקר ("חטאו של אלישע" מאת יהודה ליבס ואחרים) המסע המיסטי של הארבעה נבע מנסיונם להבין את גורלו של עם ישראל באותה תקופת חורבן - הרדיפה של השלטון הרומאי את חכמי ישראל והוצאה להורג של רבים מהם. אולם בדרך כלל פרשנויות אלו נסובות על דמויותיהן של רבי עקיבא ואלישע בן אבויה, המקרים הקיצוניים שבחבורה – זה שכפר וזה שנשאר מאמין. על בן-זומא ובן עזאי, לא דנים בדרך כלל.

בנסיון לברר מה בדיוק קרה לבן זומא, אני מגייס את הרמז שמעניק רבי עקיבא לנכנסים לפרדס כדי שיוכלו להכנס אליו בשלום ולצאת ממנו בשלום: "כשאתם מגיעים לאבני שיש טהור", אומר רבי עקיבא, "אל תגידו מים-מים, שנאמר 'דובר שקרים לא יכון לנגד עיני'".

האמירה הזו של רבי עקיבא, מכילה כמובן איזה צופן סודי, אבל דווקא תוך כדי ההתחקות אחר דמותו של בן-זומא ניתן אולי להבינה. זאת לאור המשך דברי התלמוד על גורל בן-זומא לאחר ש'הציץ ונפגע'. בהמשך הסיפור התלמודי על הארבעה שנכנסו לפרדס מופיעה האגדה הבאה: "תנו רבנן: מעשה ברבי יהושע בן חנניה שהיה עומד על גב מעלה בהר הבית וראהו בן זומא ולא עמד מלפניו. אמר לו, 'מאין ולאין, בן זומא? אמר לו, צופה הייתי בין מים העליונים למים התחתונים ואין בין זה לזה אלא שלש אצבעות בלבד שנאמר 'ורוח אלהים מרחפת על פני המים' כיונה שמרחפת על בניה ואינה נוגעת. אמר להן רבי יהושע לתלמידיו, 'עדיין בן זומא מבחזין' (תלמוד בבלי מסכת חגיגה דף טו/א)."

בן חנניה פוגש את תלמידו בן זומא בהר הבית ומתפלא מאוד כשזה לא מתיחס אליו ולא מקדים לו שלום. בן חנניה שואל את בן זומא למעשיו, והלה עונה לו שהוא צופה בהבדל בין ה"מים התחתונים" וה"מים העליונים" המוזכרים במעשה הבריאה שבספר בראשית. בקריאה פשוטה של המקרא המים העליונים הם השמים, מקום מושבו של האל, והמים התחתונים הם העולם הזה, מקומם של בני האדם. אבל בן זומא הצופה בהר הבית החרב מעיין בפער שבין העולמות העליונים לעולמות המציאות התחתונים שהופרדו במעשה הבריאה. מסקנתו של רבי יהושע בן חנניה מן המפגש היא שבן זומא עדיין לא שב מן הפרדס, עדיין מ"בחזין" לעולם הזה.

אפיון זה של בן זומא, המתקשר באופן ישיר לאזהרתו של רבי עקיבא לנכנסים לפרדס 'אל תגידו מים-מים', מבהיר שהסכנה הגדולה שרבי עקיבא רואה לאלו שמציצים אל סודות האלוהות וההשגחה, היא הצפייה בהפרש או המרווח שבין העולמות העליונים לאלו התחתונים. בן זומא לא מוכן להשוות בין מים למים ולהסכים לדברי רבי עקיבא שאלו אותם 'מים', ושהשגחתו של האלוהים על העולם אכן מתקיימת בכל עת. גם לאחר יציאתו מהפרדס הוא מתעכב על ההבדל שבין מים עליונים ומים תחתונים ואומר שלא יתכן שיש קשר ישיר ובלתי אמצעי בין האלהים, יוצר המציאות, לבין המציאות. רק אם מקבלים את הנחת ההפרדה הזו אפשר להבין את הנתק הבלתי נמנע בין אלוהים לבין העולם שבו אנו חיים והספוג כל כך ברוע. בן זומא נשאר תקוע באותו הפרש בין מים למים, ובעצם אומר: קשה להבין כיצד זה יכול להיות שבעולם הזה יש נוכחות אלוהית לאור ההבדל בין המים העליונים לתחתונים והמרמזים למסקנה שאלהים נעדר מן

העולם. בן זומא אינו כופר. מי שכפר, כזכור, הוא אלישע בן אבויה, שמסקנתו מן המסע לפרדס היתה שיש שתי רשויות בשמים, אל טוב ואל רע. בן זומא, לעומתו, לא הכריע בשאלת הקשר בין אותו אלהים רם ונשגב ורב פנים לבין מה שקורה למעשה בעולם. מה הקשר בין אותו אלהים לבין המציאות הקשה, האפלה ועמוסת הרוע? בן זומא לא בטוח שיש באמת קשר.

בשלב זה, אני מתחיל להבין מחדש את המשמעות הסמלית של ה"לילה" בדבריהם של חכמי המשנה. ואז גם מתחוור לי מדוע רבי אלעזר בן עזריה חיכה שבעים שנה למציאת ההיתר לאזכור יציאת מצריים בלילות עד ששמע את דרשתו של בן-זומא. שהרי אם גם בן-זומא כבר מסכים שיש להשתוקק ולהזכיר את מצב החירות של יציאת מצרים אפילו בזמני חשיכה ואפלה, ודאי אפשר לקבל זאת ממנו. בן זומא איננו איש שבע ומדושן עונג, אלא באחד מחכמי המשנה שהעמיק יותר מכולם לחקור בסוגיית החורים השחורים של השעבוד, הפחד והאפילה שיש בקיום.

רבי אלעזר בן עזריה אומר בפתח דבריו, שהוא כבר בן שבעים שנה, הוה אומר, יש לו נסיון רב בחיים, וכל חייו ראה סבל וחורבן נעדרים גאולה ונוכחות אלוהית. לאור זאת, הוא לא מבין את הטעם באמירת יציאת מצרים בלילות, כשהכוונה היא לתהייה על משמעות הדיבורים על חירות וגאולה היסטורית בתקופה אפלה, כשהמצב הקונקרטי נראה חסר סיכוי. בן עזריה מצביע על חוסר ההגיון שבעריכת ריטואל ליל הסדר כולו העוסק בסיפור יציאת מצרים ומוקיע אותו כמעשה צבוע ומתחסד. איך אפשר לדבר על חירות במצב של שעבוד? את התשובה לתהיותיו מוצא בן עזריה בדרשתו של בן זומא, אבי שאלת הקשר בין אלהים והמציאות. בן עזריה מקבל את הכרעתו של בן זומא בשאלה הזו, דווקא ורק בגלל שבן זומא הוא זה שהכריע בה ולא חכם אחר. דעתו של בן זומא מתקבלת ומכריעה את הויכוח, בעיקר בגלל שהוא זה שישב בין 'מים למים' עד שיצאה נפשו ומת, כפי שמסופר בנוסח קדום יותר של אותה אגדה.⁴

אבל לא מדובר רק בויכוח על אופטימיות לעומת פסימיות. בעצם, הויכוח בין בן זומא לבין רוב החכמים נסוב גם על השאלה, האם אפשר להסתכל על הלילה והאפלה כנקודת מוצא להתחדשות וגאולה? האם העולם הזה שבוי ברוע ואין לנו דבר לעשות מול עובדה זו אלא רק

⁴ תוספתא, חגיגה, פרק ב'.

לחכות לימות המשיח, בהם יתבטל המרחק בין האלוהים הבורא למציאות הברואה? או שמא יש אפשרות לצמצם את המרחק שבין אלוהים לחיים כאן על פני האדמה ובכל זאת להתחיל מחדש?

רוב החכמים לאחר חורבן בית-שני היו סבורים שאין לנו אלא להמתין לגאולה מידי שמיים. בן זומא, לעומתם, סבור שהלילה הוא חלק מתהליך הגאולה עצמו ועל כן צריך לדבר על חירות וגאולה מתחילת התהליך ועד סופו, מן הלילה אל תוך היום.

הויכוח התיאולוגי האדיר הזה הוא גם ויכוח על יכולתו של אדם לשלוט בגורלו, על אקטיביות מול פסיביות בפני המציאות, ולמעשה על משמעות החיים בעולם הזה: האם העולם הזה הוא שחור ואפל, כפי שנתפס בנצרות, ופשוט צריך לעבור אותו בזהירות רבה עד שתתגלה מחדש מלכות שמיים, גישה שגם קיימת כמובן באפנים שונים במסורת היהודית, או שהעולם הזה אמור להיות טוב ועלי לעמוד ולהלחם ברוע המצוי בו. זו גישה שלא משלימה עם המצב הרע של העולם וזו בדיוק השקפתו של בן זומא במקומות אחרים. למשל: 'בן זומא אומר [...] איזהו עשיר השמים בְּחֶלְקוֹ, שְׁנַאֲמַר (תהלים קכח), "יִגְיַע פְּפִיךָ פִּי תֹאכַל, אֲשֶׁרֶיךָ נוֹטוֹב לָךְ". "אֲשֶׁרֶיךָ" - בְּעוֹלָם הַזֶּה. "וְנוֹטוֹב לָךְ" - לְעוֹלָם הַבָּא'.⁵ אדם אמור למצוא את האור גם בלילות שיש בעולם-הזה.

לטענת בן זומא, כפי שאני מבין בדבריו, הגאולה מתחילה כבר בלב המאפלייה. האוירה הקשה של ליל הסדר נועדה אולי להמחיש כיצד תהליך של צמיחה והתחדשות מתחיל כבר ברגע הקשה והחשוך ביותר. לפעמים צריך להבין תחילה שמדובר ב"לילה" עמוק ואפל, וזאת כדי שנוכל אחר כך להתחיל להחליץ ממנו.

פתאום מתברר לי שהמדרש הקטן והתמים הזה שמופיע בהגדה הוא הטקסט המכונן והחשוב ביותר בסדר הפסח. בן זומא, שכולנו כולנו צחקנו לשמו, הוא הגיבור המרכזי של ההגדה של פסח והעמוד עליה משעין רבי אלעזר בן עזריה את הדיבור ביציאת מצריים בזמנים של משבר. ההגדה מגייסת אותו דווקא כדמות סמכותית לענייני ההבדל בין מים למים – הקשר בין

⁵ משנה, אבות ד.

האל והמציאות – ורק בן זומא יכול היה להכריע ולקבוע, שצריך להזכיר את יציאת מצרים בלילות, שכן היום מתחיל מהלילה.

אין בדברים האלה כדי לשלול את הניתוח ההיסטורי המרתק שערך לפני כמה שנים ההיסטוריון ישראל יובל בספרו "שני גויים בבטנך" (עלמא ועם-עובד, תש"ס) ואת הצבעתו על כך שהטסקט של ההגדה מכיל הרבה מאוד תגובות פולמוסיות להתפשטות הנצרות הקדומה בתקופת ניסוח ההגדה. להיפך, התפשטות הנצרות היתה חלק מתפיסת החורבן עצמה: בית המקדש חרב, מוות, שלטון זר וגם דת חדשה מאיימים ליטול את הבכורה כממשיכתה האמיתית של היהדות המסורתית. כל אלו חוברים יחד לטקסט המורכב ששמו "הגדה של פסח", שיש בו תגובה לכל אותם מצבים חדשים שנתפשים כאפילה ורוע שאין מהם תקומה. זו אחת הסיבות בוודאי שהנשיא בן עזריה מקבל את דעת היחיד, בן זומא, ומעדיף אותה על דעת הרבים ובמיוחד על דעתו של הנשיא שקדם לו בתפקיד, רבן גמליאל, שטען כי יש לחגוג את הפסח עד כמה שיותר קרוב ברוחו לחגיגתו בזמן המקרא – על ידי אזכור של קרבן הפסח, אכילת מצה ומרור. חכמי יבנה מוספים אלמנטים חדשים שבהם יש התוויה לדרך של התמודדות עם הרוע המתפשט והולך. את יציאת מצרים מזכירים בלילה, לא רק כדי לזכור שבסוף הלילה יש יום ולכל סבל יש סוף, אלא דווקא כדי להדגיש שהלילה הוא בעצמו חלק מהתהליך של הגאולה. הכלי להתמודד עם הרוע הוא המתקתו וזאת על ידי העצמתו בעזרת צורת השיח המיוחדת שמתרחשת בהגדה של פסח.

העצמתו הדמיונית של הרוע

אבל השאלה התיאולוגית בדבר הפער בין מלכותו של האל ב'עליונים' להשגחתו הנעדרת לכאורה ממצאות חיינו, עדיין לא מצליחה להבהיר לי את בחירתם של חכמי התלמוד בשאר הטקסטים המופיעים באגדה. ועל כן אני מרחיב את החיפוש שלי אל הדרך בה הבינו זאת במקורות הקבלה והחסידות בתקופות מאוחרות יותר. מסתבר כי הפער בין בין " המים העליונים" ל"מים התחתונים" מנוסח בספרות הקבלה והחסידות בשפה קצת שונה: כיצד אפשר להבין את הקשר בין

אינסופיותו של אלוהים לגילוי הקונקרטי שיש בעולם המציאות הממשית, עולם שיש בו רוע וצמצום והגבלה כל כך חדים וברורים?

כחלק מתפיסה קבלית הזו התפתח בעיקר בהגות החסידית מנגנון פנימי- נפשי בשם "המתקת הדינים", שמשמעותו נסיון להמתיק את הרוע דווקא על ידי עיבודו והדיבור בו. המתקת הרוע, איננה מתחילה בנסיון להדחיק ולהשכיח את עוקצו של הרוע הקונקרטי והמוחשי, אלא דווקא בתהליך הפוך לגמרי. כדי להקהות את כוחו ולהפכו ל"טוב", יש לנסות ולהעצימו עד כמה שאפשר, ובמילים אחרות, להעלותו אל פי השטח ולמצותו עד תום. אבל – וזה העיקרון החשוב בתהליך זה – למצותו רק במחשבה, בדימיון ובדיבור. מיצוי זה אמור לעצור את הרוע ממימושו במציאות הקונקרטית עצמה, ובעצם לגאול את האדם מהאחיזה שהרוע תופס בתודעתו ומשפיע על פעולותיו בעולם הפרקטי.

תפיסה זו מוזכרת רבות על ידי רוב גדולי החסידות, רבי משה חיים מסדליקוב, רבי מאיר נחום מצ'רנוביל ועוד. ואם אני קורא את ההגדה של פסח לפי תפיסה זו, הרי שתוכן ההגדה, איננו בהכרח זכרון של סבל ויסורים ממשיים, אלא נסיון להעצמה של הסבל והיסורים עד לקצה האפשרויות המדומיינות שלהם. ליל הסדר אינו מועד שבו אני אמור לחגוג זכרון של יציאה לחירות, אלא לילה שבו אבצע ריטואל של שחרור מזכרון העבדות כדי שאוכל אחר כך לצאת לחירות. לשם תהליך היציאה לחירות, אני צריך להגדיל ולהעצים תחילה את כל היצרים האפלים והליליים שלי, כי רק הליכה עד הסוף אל תוך תוככי האפלה תביא לשחרור וגאולה ממנה. התהליך הסמלי שמוצפן באזכרת "יציאת מצרים בלילות" חייב להקדים את היום, וככל שאחווה את הלילה בצורה אינטנסיבית יותר, כך היום יגאל אותי – רק כך אפשר לצאת באמת לחירות.

מהות הריטואל ליל הסדר, אם כן, איננו חגיגת החירות, אלא נסיון להציע פרקטיקה של חירות בתוך מציאות קשה בה הרוע שולט. זהו לילה ריטואלי מדוייק ומדוקדק, שמטרתו היפוך תפיסת המציאות על ידי האדם והמתקת הדינים! ליל הסדר הוא הלילה בו אני אמור להתמודד עם כל השדים, הפחדים והרוע שהתרחשו במהלך ההיסטוריה וגם עם אלו שקיימים בה כפוטנציאל שעדיין לא מומש. זהו לילה שמטרתו להציף את התודעה שלי ושל חברי החוגגים איתי בכל הרוע

– רדיפות, אסונות, יצרי שנאה ונקמה, ילדותיים ונאיביים ככל שיהיו – עד קצה גבול היכולת. מי שתמה על האכזריות הבוטה של תוכן הטקסטים שבהגדה יכול להבין אותה על רקע המהלך המרכזי הזה.

במהלכו של ליל הסדר יש העצמה של הפחד, שבאה בין השאר לידי ביטוי בטענה המדרשית, שכבר לכן הארמי ביקש להשמיד את כל משפחתו של יעקב, טענה שאין לה סימוכין מקראיים. כמו כן, יש גם העצמה של יצרי הכעס והנקמה: לא די בעשר המכות שהנחית אלהים על המצרים, אלא אנו מצווים לדמיין שמדובר בחמישים, מאתיים ואפילו חמש מאות מכות. כל יצרי הנקמה המודחקים שלי מקבלים פתאום ביטוי גלוי ובאים למצוי בתפילה: "שפוך חמתך על הגויים אשר לא ידעוך...". למרות שטקסט כזה אינו מתאים אולי לאדם סובלני ופלורליסטי, יש בו חשיבות. גם הפלורליסט הגדול ביותר איננו יכול לטעון שלא מתעוררים בו רגשות נקם כאשר מתרחש פיגוע התאבדות בליל הסדר. אני חושב שצריך להסתכל על ההגדה כמסלול שבמהלכו דורשים מהאדם והחבורה שמתכנסת לליל הסדר להעצים את הרגשות השליליים, כדי שיוכלו לצאת מהם לחירות.

במהלך תהליך אפל כל כך, חובת הזהירות היא אחת היסודות המרכזיים שבריטואל ליל הסדר. זו הסיבה שיש להקפיד כל כך בסדר הריטואל: הדיוק והדקדוק נועדו למנוע בלבול וטעייה וצלילה עמוקה מדי לתוך האופל. יש צורך בעוגנים שיכילו ויתמכו במשתתפים בסדר 'המתקת הדינים' זה, כדי שהיחיד לא ישבה במקום הזה של הרוע. ולכן דווקא בלילה הזה שמציף כל כך הרבה רוע, אכזריות ונקמה, צריך להזהר כל כך – יש הוראות מדוייקות מה להגיד, מתי להגיד ומתי להפסיק להגיד. על כן ה'סדר', הוא נושא כל כך חשוב בליל הסדר. הסדר נועד לשמור על האדם, שלא ישקע ויאבד בתוך תהומות הרוע. זו גם הסיבה שאסור לערוך את ליל הסדר ביחידות, אלא בחבורה, כפי שכבר מציין המקרא, כדי שתהיה שמירה של האחד על השני.

זו הגם הדרך שבה פרשנויות רבות בספרות הקבלה והחסידות מסבירות את הכינוי המקראי לליל הסדר - 'ליל שימורים'. זהו לילה בו האדם שמור מהשפעתם של כוחות הרוע, ולכן הוא מאפשר לכל האלמנטים השליליים הללו לצאת החוצה בדיבורים וסיפורים ללא חשש, כדי

להתפרק מהם ולהשאירם מאחור ולצאת לחירות חדשה. "פסח" מסבירים במסורות פרשנויות אלו הוא "פה שח", העיבוד המילולי של הפחדים והיצרים האפלים. מטרת הצפת התודעה בזיכרונות הקשים ורגשות הנקם אינה בבחינת עידוד לבצע אותם בפועל חלילה, אלא להפך, שימוש בתהליך הנפשי המסודר של ליל הסדר, כדי להשתחרר מאחיזתם הנפשית המשתקת.

וכך, בעוד אני עוסק בקביעת המוזמנים לליל הסדר החדש שאערוך, אני מופתע לגלות עד כמה הריטואלים המסורתיים והמקובלים של ליל-הסדר משתלבים עם כל מיני מנהגים עממיים, שאינם חלק מחוקי החג. כמה מתח וטען נפשי נעוצים בשאלה התמימה שאני מפנה לידידי: איפה אתה עושה את ליל הסדר? עם מי? למרות מראית העין של ארוחה דשנה ושתיית ארבע כוסות יין בהסבה על כריות, זהו לילה שדורש הצפה של מתחים ופחדים מהעבר אבל גם מההווה ומהעתיד. כל האלמנטים המטרידים שבהגדה ובמנהגי הפסח בכלל נמצאים שם בכוונת מכוון.

רק בתום העיון שלי בהגדה מתברר לי עוד רובד של משמעות במעשה הפותח את הדיון ההלכתי באזכור של יציאת מצריים בלילות: "מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון שהיו מסובין בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: רבותינו, הגיע זמן קריאת שמע של שחרית". סיפור מעשה זה נועד, בעיני, לעצב את ליל הסדר כלילה של דיבור ופטפוט – הצפה של דיבורים ודיונים. אם אני שונא מישוהו, זה הלילה שבו אוכל ללכת עד הסוף עם הרגש הזה ולתאר במילים מה היית עושה לו. בלילה הזה, כל המרבה דברים, גם רעים, הרי זה משובח.

"בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" הוא משפט המפתח בתפיסה זו של ההגדה וליל-הסדר. החובה כאן איננה רק לזכור את מה שקרה, אלא גם דברים שלא קרו, שיכולים היו לקרות, שיכולים עדיין לקרות. המטרה של השיח הזה, היא ביטוי וניקוז של כל הרגשות האפלים עד הקצה, כדי שאפשר אחר כך לשכוח אותם ולצאת מהם לחירות. בתהליך הזה אנו אמורים להמתיק את דיני עצמנו. זאת אומרת, אין כאן עצימת עין מהרוע, המוות והפגעים שיש בעולם [הבאים אולי לידי ביטוי סמלי אך מפורש בפיוט המאוחר "חד גדיא"], אלא אמירה חריפה בדבר מקורו של חלק גדול מהרוע הזה: לא כל כולו של הרוע מגיע מן החוץ – חלקו ואולי

חלקו הגדול מגיע מתודעה של פחדים מדומיינים ויצרי נקם שמלובים ותופשים לעצמם שלטון על התודעה שלנו. הרי הרבה מהתגובות שלנו כעם, כאומה ומדינה, לא כולן קשורות בהכרח למה שקורה כאן ועכשיו, אלא הן תגובות למה שעשו לנו לאורך הדורות או מחשש מדומיין של מה שיעשו לנו בעתיד. אנחנו מגיבים כיום לא רק למה שעומד מנגדנו כאן ועכשיו, אלא גם מאסונות העבר לדורותיהן, מהן אנחנו לא מצליחים בדרך כלל להשתחרר.

אינני מנסה כמובן לבטל את ההקשר ההיסטורי של הפסח. ההקשר ההיסטורי הוא הבסיס לכל – זהו, על פי המקרא, הלילה בו הכה אלהים את כל בכורי מצרים והוציא את בני ישראל מעבדות לחירות – אולם במשך הדורות נוספו לחג זה הרבה משמעויות נוספות, שכל דור ודור מחדש ומוסיף לתוך הריטואל. היציאה מעבדות לחירות, משעבוד לגאולה ומאפלה לאור גדול של ליל הסדר, מקבלת משמעות מעבר לזו ההיסטורית, כיוון שבמהלכו אנחנו אמורים לפרק את כל יסודות הרוע בתוכנו, למצות ולבטל את הרוע שבנו, ולהשתחרר מאחיזת כוחות ההרס. היציאה מעבדות לחירות, משמעה כאן גם השתחררות מעול הרוע המצוי בתוכנו בכל דור ודור כיחידים וכעם.

תהליך זה של תרפיה קבוצתית נמשך כמעט עד סוף החלק הקבוע של ההגדה של פסח, כאשר ממש לקראת סיומו אומרים את התפילה "שפוך חמתך על הגויים" ואז - אין הדבר מפתיע כלל - פותחים את הדלת לרווחה. כביכול אמרנו במפורש – לאחר ניקוז הפחדים ורגשות הנקם, רק אז, אנחנו יכולים לצאת ולהכנס כבני חורין. שוב איננו כלואים ברוע שהונפק על ידי דמיוננו ורגשות הנקם שבנו. היציאה לחירות מקבלת משמעות חדשה, חירות מרגשות, תפיסות עולם ואידיאולוגיות שכולאות אותנו ומכתיבות את חיינו בכל דור ודור ובסופו של דבר עומדות עלינו לכלותינו. פעולת הזכרון של ליל הסדר היא ריטואל מתוחכם ביותר של זכרון: לזכור ולהזכיר כדי שיהיה אפשר לשכוח.